

Віталій Ковальчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного
та міжнародного права
kovalchuk1903@gmail.com

Ірина Панчук

Національний університет “Острозька академія”,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри теорії та історії держави і права

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ПРАВОВІ ЦІННОСТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ

© Ковальчук В., Панчук І., 2017

Досліджено поняття правових цінностей громадянського суспільства та їх зв'язок із правосвідомістю громадян та процесами демократичної трансформації. Охарактеризовано такі основні правові цінності, як свобода, рівність, справедливість, приватна власність, охорона прав та свобод людини і громадянина. Проаналізовано необхідність існування чітко розробленої та науково обґрунтованої демократичної ідеології як фундаменту для подальшого розвитку правових цінностей громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство; правові цінності; демократія; свобода.

Віталій Ковальчук, Ірина Панчук

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И ЕГО ПРАВОВЫЕ ЦЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ОПЫТ УКРАИНЫ

Исследовано понятие правовых ценностей гражданского общества и их связь с правосознанием граждан и процессами демократической трансформации. Охарактеризованы такие основные правовые ценности, как свобода, равенство, справедливость, частная собственность, охрана прав и свобод человека и гражданина. Проанализирована необходимость существования четко разработанной и научно обоснованной демократической идеологии как фундамента для дальнейшего развития правовых ценностей гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество; правовые ценности; демократия; свобода.

Vitaliy Kovalchuk
Educational and Research Institute of Law and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Constitutional and International Law
Sc. D., Prof

Iryna Panchuk
National University "Ostroh Academy"
Department Theory and History of State and Law
Ph. D.

CIVIL SOCIETY AND ITS LEGAL VALUES IN A DEMOCRATIC TRANSFORMATION: EXPERIENCE OF UKRAINE

This article explores the concept of legal values of civil society and its relationship with the legal consciousness of citizens and the democratic transformation. Such basic legal values as freedom, equality, justice, private property, protection of rights and freedoms of man and citizen are characterized. It analyzed the need for a clearly developed and rationalized democratic ideology as the foundation for the further development of legal values of civil society in Ukraine is analyzed.

Key words: civil society; legal values; democracy; freedom.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство є, на думку більшості правознавців, найсприятливішим середовищем для втілення у життя прав і свобод людини та громадянина, ідеалів свободи та рівності, а також інших демократичних та гуманістичних принципів, які, по суті, є базовими правовими цінностями, що за певних умов сприймає або відкидає правосвідомість індивіда та суспільства. Ще нещодавно здавалося, що стан українського суспільства та держави сьогодні, як ніколи, далекий від ідеалів громадянського суспільства, законності та правопорядку. Минуле століття зруйнувало всі попередні напрацювання нашої нації у цьому напрямі, а також віддалило нас від набутого раніше досвіду в цій сфері багатьма роками та поколіннями, чередою економічних, соціальних та культурних потрясінь. Така тривала перерва у процесах становлення громадянського суспільства та правосвідомості не могла не відбитися на майбутньому цих явищ в Україні. Тож одне з основних завдань сучасної правової науки – уніфікувати та поглибити знання про правові цінності сучасного громадянського суспільства з тим, щоб держава та громадськість могли ефективно працювати у напрямі їх розвитку в свідомості українців.

Аналіз дослідження проблеми. В основу вивчення правових цінностей сучасного громадянського суспільства покладено праці таких представників правової та політичної думки, як О. Гьофе, Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Х. Л. А. Харт та ін. Дослідження у галузі правосвідомості та громадянського суспільства проводили також вітчизняні науковці О. Г. Данильян, С. П. Погребняк, В. Л. Толстенко та ін. Однак питання формування правових цінностей у правосвідомості українців не втрачає актуальності та потребує подальшого аналізу.

Метою статті є аналіз правових цінностей сучасного громадянського суспільства у контексті вітчизняної демократичної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Правосвідомість регулює відносини в громадянському суспільстві завдяки своєму доволі високому рівню, якому відповідає усвідомлення людиною важливості співвідношення усіх її дій з інтересами інших членів цього суспільства, неписаними

його законами, а також приписами правової держави. Така правосвідомість є важливою запорукою функціонування всього механізму громадянського суспільства, усіх його інститутів.

Як одну з умов існування та ознак громадянського суспільства, що безпосередньо пов'язана з правосвідомістю, слід розглядати правові цінності, які покладено в основу системи ефективного правового регулювання та які вивчає правова аксіологія як самостійна галузь правового і філософського знання. Вони є невід'ємною частиною розвиненої правосвідомості, являють собою відмінні риси колективної та індивідуальної правосвідомості громадянського суспільства. Як пише Н. Неновскі, цінності – завжди щось значуще для суб'єкта, але це щось виникає не поза суб'єктом, а тільки завдяки суб'єкту й існує лише для нього. Цінності є продуктом людської свідомості, найважливішими елементами внутрішньої структури особистості [1, с. 29].

З погляду О. Г. Данильян, під правовими цінностями треба розуміти властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. До них належать передусім невід'ємні атрибути права – свобода, рівність, справедливість. У своєму конкретному вираженні правові цінності з'являються як юридичні нормативні акти, як правосвідомість соціального суб'єкта, його вчинки, значущі й для самого суб'єкта, і для інших [2, с. 163]. М. С. Балаянц вважає, що правові цінності – це пережиті людьми й обумовлені культурою форми позитивного ставлення до правової системи суспільства, які обумовлюють вибір поведінки, що відповідає цій системі, юридичну оцінку подій, і є принципами регенерації правового життя [3, с. 52].

Правові цінності громадянського суспільства продукуються через позитивні ціннісні орієнтації особи і суспільства, що втілюються у позитивній оцінці права, правової системи держави, її елементів. Правовими цінностями в громадянському суспільстві можна вважати ті явища правової дійсності, які зароджуються в індивідуальній та суспільній свідомості й важливі та визначальні для переважної більшості членів такого суспільства та виражають їхню спрямованість у сфері правовідносин у межах громадянського суспільства. До них можна зарахувати принципи права, ідеали демократії, свободу та приватну власність. Цей перелік не є вичерпним, зважаючи на природу людських відносин. Важливим є те, що функціонування системи таких цінностей у суспільстві та державі істотно сприяє правовому регулюванню відносин між людьми, а також є однією з ознак власне існування громадянського суспільства.

Суспільна та індивідуальна правосвідомість, що може стати джерелом розвитку вищезгаданих цінностей, повинна, на нашу думку, відповідати аксіомам правосвідомості за І. О. Ільїним: закону духовної гідності, закону автономії та закону взаємного визнання [4, с. 20]. Тобто як особа – носій правосвідомості, так і суспільство загалом, що не наділені самоповагою та гідністю, не здатні самі приймати рішення і діяти, при цьому не контролюють себе та виходять за межі належного, а також не поважають іншу сторону в приватних та публічних правовідносинах, апріорі не здатні засвоїти будь-які цінності у правовій сфері. У процесі демократичної трансформації українського суспільства становлення правосвідомості, що відповідає цим аксіомам, є першочерговим завданням і потребує, передусім, викорінення хибних правових цінностей тоталітарного суспільства, що ґрунтуються на страхові, байдужості та патерналізмі.

Розвинена правосвідомість, що є базою для існування правових цінностей, – це породження громадянського суспільства та правової держави в дії. Вона зароджується під захистом їхніх соціальних та правових інститутів та підтримується всіма можливими засобами правової освіти та виховання. Деформації правосвідомості у межах громадянського суспільства повинні являти собою лише одиничні випадки, а не прикру закономірність. Саме тому, знову звертаючись до теорії І. О. Ільїна, таку правосвідомість можна ще назвати “здоровою” або ж зрілою та зорієнтованою на демократичні цінності та ідеали.

Ми схильні розуміти правосвідомість як явище, що об'єктивно існує, яке залежно від умов, в яких воно розвивається, має власні характерні особливості. Від рівня розвитку правосвідомості залежить також і формування у ній певних позитивних ціннісних орієнтацій, а отже, і продукування суб'єктами правосвідомості правових цінностей. Не є винятком і правосвідомість учасників громадянського суспільства, як на індивідуальному, так і на груповому чи суспільному рівнях.

Хотілося б зауважити, що, попри значущість для суспільного та державного розвитку індивідуального сприйняття кожною особою права, у контексті з'ясування правових цінностей громадянського суспільства ми ставимо на чільне місце саме правосвідомість масову, або ж суспільну. Це спричинено, насамперед, сутністю самого явища громадянського суспільства, способами його формування та метою існування. Навіть із урахуванням того, що громадянське суспільство є сферою приватноправових інтересів його членів, у контексті свого розвитку та відносин із державою його сила і ефективність проявляються саме через колективне начало, інакше кажучи, суспільну правосвідомість. Саме у межах суспільної правосвідомості формуються такі правові цінності, що справляють вплив на розвиток усієї правової системи держави, демократизацію устрою у країні.

В умовах, коли громадянське суспільство перебуває на стадії становлення, основні правові цінності можуть бути притаманні й окремим індивідам, проте говорити про завершення цього процесу можна лише за умови належного усвідомлення певної системи правових цінностей більшістю членів громадянського суспільства. Свобода, рівність, справедливість, приватна власність, охорона прав та свобод людини і громадянина – саме такі правові цінності можна визначити як основні серед інших. Специфіка усвідомлення цих явищ у межах розвиненої правосвідомості полягає у всебічному та повному їх осмисленні, глибокому вкоріненні у правовій свідомості як окремої людини, так і всього суспільства.

Правосвідомість передусім є джерелом свободи особистості, яка, своєю чергою, є фундаментом громадянського суспільства. Громадянське суспільство є джерелом життєвої сили для свободи, його творчий хаос дає людині шанс жити, не стоячи з простягнутою рукою перед державою й іншими силами [5, с. 62]. Громадянське суспільство як сфера добровільних особистих, соціальних та економічних відносин і структур, відокремлених від державних установ, забезпечує простір свободи для своїх членів. Так, завдяки створенню незалежних структур сили і впливу воно стає необхідним засобом підтримання ідеї обмеженого урядування. Тому прагнення зберегти свободу, поза всяким сумнівом, інтегрує людей у громадянське суспільство [6, с. 27].

У межах громадянського суспільства свобода проявляється не так, як у межах держави, де людина заявляє про себе як істота пасивна, безпорадна, оскільки вона об'єкт уваги і маніпулювання, піклування і покарання. У громадянському суспільстві людина заявляє про себе як автономна, суверенна особа. Вона рівна серед рівних, оскільки люди об'єднуються між собою за власним волевиявленням і логічно передбачити, що вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми та правила, яких мають намір дотримуватися.

Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належно, то там немає і умов для виникнення та становлення громадянського суспільства. Особливість громадянського суспільства полягає в тому, що його не можна створити штучно, там, де відсутня реальна свобода і її адекватне сприйняття, де відсутнє розуміння її цінності. Громадянське суспільство можна ініціювати “зверху”, але не можна створити директивними наказами, оскільки в основу громадянського суспільства покладено динамізм економіки та політики. Однак це породжує ілюзію, що авторитарній системі все підвладно, що на основі абсолютного управління економікою та ринковими відносинами можна створити і громадянське суспільство. За формою, напевно, можна, але тільки не за змістом. Динамічна економіка і політика несумісні з тотальною централізацією влади.

Громадянське суспільство як спільність вільних людей передбачає певну дистанцію між економікою та політикою, базисом і надбудовою. Онтологічною основою громадянського суспільства виступає, насамперед, ринок і його відносини, держави – політика і її відносини.

Однак, наскільки економічні відносини потребують політичного і правового закріплення, настільки можливий і навіть необхідний “симбіоз” громадянського суспільства та держави. Без такої єдності людина втрачає свою інтегративну цілісність, а суспільство перетворюється на механічний конгломерат людей, натовп [7, с. 30].

Реалізація особистої свободи нерозривно пов'язана з демократичною, правовою державою. В її межах свобода розвивається в чотирьох напрямках, що дає змогу розуміти її як: 1) незалежність від свавілля з боку інших; 2) існування гарантованих основних прав, які обмежують монополію

державної влади; 3) право на співучасть у справах держави, тобто право на участь в прийнятті рішень; 4) реалізацію індивідуального самовизначення на основі законів, свободу вибору і прийняття рішень, свободу самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і його сенс [8, с. 117].

Іншою цінністю громадянського суспільства, яка нерозривно пов'язана зі свободою, є ідея права як міра справедливості. Сучасне громадянське суспільство – це не лише суспільство вільних індивідів, але й суспільство, побудоване на правомірних (справедливих) відносинах. Визнання зв'язку між правом та справедливістю є складовою європейської правової традиції, починаючи з античності. Ще з часів римського права відомі висловлювання: *in omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est* – в усіх справах, особливо в праві, треба пам'ятати про справедливість; *est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam ius* – право породжене справедливістю як матір'ю, оскільки справедливість передувала праву. І у нас є всі підстави вважати справедливість відправною точкою для права, оскільки, подібно до добра чи істини, справедливість – абсолютна, тобто це цінність, яку не можна вивести з ніякої іншої цінності.

Справедливість є певним моральним мінімумом, який люди повинні визнавати як борг одного щодо іншого [8, с. 44]. Саме тому справедливість – це та соціальна обов'язковість, на яку люди не лише сподіваються, але й вимагають, саме її вони винні один одному [9, с. 39]. Мабуть, з цих причин люди реагують на несправедливість протестами та обуреннями. Добррозичливість, співчуття та солідарність починаються там, де виконано ці вимоги, де люди дотримуються справедливості. Отже, справедливість можна вважати фундаментальною цінністю громадянського суспільства.

У сучасному світі дедалі більше поширюється уявлення про первинність справедливості серед всіх інших властивостей соціальних інститутів: “Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина – перша чеснота системи думки”, – стверджує Д. Роулз [10, с. 19]. Вчений сформулював два принципи, які покладено в основу цих інститутів (“базисних структур суспільства”). Відповідно до першого з них – кожна людина має право на свободу, яка суміщається зі свободою інших людей. Згідно з другим – соціальна й економічна нерівність мають бути організовані так, щоб: а) від них можна було б очікувати переваги для всіх; б) доступ до статусів і посад був відкритий для всіх [10, с. 66]. Д. Роулз підкреслює, що перший принцип справедливості (принцип свободи) має пріоритет перед другим принципом (принципом відмінності).

Справедливість як фундаментальна цінність громадянського суспільства одночасно постає і основним критерієм легітимності права та державної влади. З огляду на це виникла теза про те, що “закон є хороший тому, що справедливий, а не він справедливий тому, що хороший” [11, с. 157]. Так само і державна влада є легітимною лише за умови, якщо вона справедлива. На думку О. Хьоффе, лише легітимні право і держава можуть застосовувати примус і обмежувати свободу. Примус є справедливим, вказує вчений, якщо він приносить дистрибутивну користь кожній конкретній людині [12, с. 43]. Однак обов'язок підкорення щодо державної влади морально обґрунтований лише тією мірою, якою під ним розуміють зобов'язання, що добровільно взяла на себе окрема людина. Це правило можна сформулювати у вигляді такого конституційного принципу: “Джерелом всієї влади є кожний окремий громадянин” [12, с. 282].

Отже, в основу виникнення сучасного громадянського суспільства покладені фундаментальні цінності – свободу та справедливість, які є основоположними принципами права, навколо яких об'єднуються люди на добровільних засадах.

Отже, правовою цінністю громадянського суспільства можна вважати приватну власність. І. О. Ільїн бачив безпосередній зв'язок між нею та правосвідомістю. Дослідник писав: “Приватна власність відповідає тому індивідуальному способу буття, який даний людині від природи. Вона йде назустріч інстинктивному і духовному життю людини, задовольняючи її природне право на самодіяльність і самостійність” [13, с. 273]. Окрім того, І. О. Ільїн вважав, що обґрунтувати приватну власність – значить показати її необхідність для людини, її життєву доцільність і її духовну вірність. Це означає вказати ті істотні властивості людини – природні, інстинктивні й духовні, – унаслідок яких приватну власність потрібно прийняти, визнати, затвердити і захистити [13, с. 265].

Відзначимо важливість охорони прав та свобод людини і громадянина як правової цінності громадянського суспільства, що існує у межах його правосвідомості. Розвинений механізм захисту прав та свобод людини та громадянина – один з показників високої правової культури громадянського суспільства. Звичайно, важливою частиною цього механізму є закріплення прав людини у міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини, Статут ООН, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, Віденська декларація та, безперечно, Конституція України. Варто погодитись, що незалежно від міри своєї позитивізації, ідея прав людини знаходитиме своє місце серед провідних гуманістичних цінностей та норм, проте, зрозуміло, необхідною (хоча й не достатньою) умовою гарантованості її здійснення є її законодавче закріплення та конкретизація [14, с. 268].

Водночас не менш важливим для захисту прав та свобод людини та громадянина є і усвідомлення необхідності його здійснення безпосередньо на рівні правосвідомості громадянського суспільства. В охороні прав та свобод члени такого суспільства повинні покладатися не лише на державу та її ресурси, але й на власні сили. Це повинно виражатися у недопущенні будь-яких порушень у цій сфері та в активних законних діях щодо ліквідації виявлених випадків недотримання прав людини та громадянина. Важливо, щоб охорона прав людини стала однією із базових цінностей у правосвідомості українського суспільства. Лише за цієї умови можливий гармонійний розвиток громадянського суспільства в Україні.

Правові цінності громадянського суспільства знаходять втілення не просто у правосвідомості, а й у такій її складовій, як правова ідеологія, з чим погоджується і більшість авторів. Так, В. Л. Толстенко вважає, що вона є важливим елементом у структурі правової свідомості, що являє собою цілісну систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються у суспільстві (самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності), відображають реальний стан правовідносин, визначають основи суспільного сприйняття правопорядку, встановлюють основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави [15, с. 40]. Прискорити становлення громадянського суспільства в Україні могла б чітко розроблена та науково обґрунтована демократична ідеологія, яка б, втілюючись у державних програмах розвитку, у всіх сферах державного життя забезпечила підвищення рівня правосвідомості суспільства. Відсутність правової ідеології на перших етапах незалежності нашої держави значно уповільнила процеси формування конкретної мети державно-політичного розвитку, нових загальнолюдських та соціальних ідеалів, правових цінностей, навколо яких могли б згуртуватись люди.

Висновки. Отож, відмінною рисою індивідуальної та колективної правосвідомості громадянського суспільства є розвинена система правових цінностей. Їх перелік не може бути виключним, адже суспільний прогрес зумовлює нові потреби соціуму та засоби їх задоволення, особливо в умовах демократичної трансформації. Проте можна виділити основні правові цінності, без яких існування громадянського суспільства неможливе, зокрема і в сучасній Україні. Це свобода, рівність, справедливість, приватна власність та охорона прав і свобод людини та громадянина.

1. Неновски Н. *Право и ценности* / Н. Неновски. – М. : Прогресс, 1987. – 247 с. 2. *Філософія права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл.* / О. Г. Данильняк, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильняна. – Харків: Право, 2009. – 208 с. 3. Балаянц М. С. *Фундаментальные правовые ценности современного общества: дис. ... канд. юрид. наук* / М. С. Балаянц. – М., 2007. – 176 с. 4. Ильин И. А. *О сущности правосознания* / И. А. Ильин. – М. : Рагорть, 1993. – 235 с. 5. Дарендорф Р. *После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышление о революции в Европе: пер. с англ.* / Р. Дарендорф. – М.: Ad Marginem, 1998. – 272 с. 6. Речицкий В. *Свобода и государство* / В. Речицкий. – Х.: Фолио, 1998. – 144 с. 7. *Гражданское общество : истоки и современность* / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова “Юридический центр “Пресс”, 2006. – 492 с. 8. Погребняк С. П. *Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія* /

С. П. Погрібняк. – Х. : Право. – 240 с. 9. Гьофе О. Демократія в умовах глобалізації: пер. з нім. / О. Гьофе. – К. : ППС-2002, 2007 – 436 с. 10. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – Новосибірськ, 1995. – 536 с. 11. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт / пер. з англ. Н. Комарова. – К. : Сфера, 1998. – 236 с. 12. Хеффе О. Політика, право, справедливість. Основоволоження критическої філософії права и государства / О. Хеффе / пер. с нем. Вл. С. Малахова. – М.: Гнозис ; ред.-издат. группа “Логос”, 1994. – 328 с. 13. Ильин И. А. Понятия права и силы (Опыт методологического анализа) / И. А. Ильин // Собрание сочинений : в 10 т. – Т. 4. – М. : Русская книга, 1994. – 624 с. 14. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с. 15. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвиткові сучасної української держави та суспільства : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Л. Толстенко. – К., 2011. – 212 с.

REFERENS

1. Nenovsky N. Pravo y tsennosty [Law and Values]. Moscow: Prohres, 1987. 247 p. 2. Danilyan O. G. Filosofiya prava [Philosophy of Law]. Kharkiv: Pravo, 2009. 208 p. 3. Balayants M. S. Fundamental'nyye pravovyye tsennosti sovremennogo obshchestva: dis. ... kand. jurid. nauk [The fundamental legal values of modern society]. Moscow, 2007. 176 p. 4. Il'in I. A. O sushchnosti pravosoznaniya [On the essence of legal consciousness]. Moscow: Ragort', 1993. 235 p. 5. Darendorf R. Posle 1989. Moral', revolyutsiya i grazhdanskoye obshchestvo. Razmyshleniye o revolyutsii v Yevrope [After 1989. Morality, revolution and civil society. Thinking about the revolution in Europe]. Moscow: Ad Marginem, 1998. 272 p. 6. Rechytskyy V. Svoboda y hosudarstvo [Freedom and state]. Kharkiv: Folyo, 1998. 144 p. 7. Kal'noy I. I., Lopushanskiy I. N. Grazhdanskoye obshchestvo : istoki i sovremennost' [Civil Society: Origins and Modernity]. SPb: Izdatel'stvo R. Aslanova “Yuridicheskiy tsentr Press”, 2006., 492 p. 8. Pogrebnyak S. P. Osnovopolozhni printsipi prava [The fundamental principles of law (substantive response)]. Kharkiv: Pravo., 240 p. 9. Hofe O. Demokratiya v umovakh hlobalizatsiyi [Democracy under Globalization]. Kiev: PPS-2002, 2007, 436 p. 10. Rolz Dzh. Teoryya spravedlyvosti [Theory of Justice]Novosybyrsk, 1995. 536 p. 11. Khart KH. L. A. Kontseptsiya prava [The concept of law] Kiev: Sfera, 1998. 236 p. 12. Kheffe O. Polytyka, pravo, spravedlyvosti. Osnovopolozhenyya krytycheskoy fylosofyy prava y hosudarstva [Politics, law, justice. Fundamentals of the critical philosophy of law and the state]. Moscow: Gnozis, 1994., 328 p. 13. Il'in I. A. Ponyatiya prava i sily (Opyt metodologicheskogo analiza) [The concept of force and law (Experience of methodological analysis)]. Moscow: Russkaya knyha, 1994. 624 p. 14. Frank S. L. Dukhovnyye osnovy obshchestva [Spiritual Foundations of Society]. Moscow: Respublika, 1992., 512 p. 15. Tolstenko V. L. Pravova ideologiya u rozvitkovi suchasnoi ukrains'koi derzhavi ta suspil'stva [Legal ideology in development of modernUkrainian state and society]. Kiev, 2011. 212 p.

Дата надходження: 11.03.2017 р.